

Pethő József

A Krúdy-próza megszemélyesítő metaforái

Abstract

The present paper seeks to contribute to the description of literary (“poetic”) metaphors by analyzing personifying metaphors. The corpus is made out of Gyula Krúdy’s personifying metaphors, which are present as characteristic features in his works. The background of the study is provided by the theory and methodology of cognitive stylistics. The paper discusses first the relationship between personification and metaphor, then briefly outlines the significance of personification in thinking (cognition) and language, and finally characterizes poetic personifying metaphors in general. The analyzes present the main features and types of metaphorical personifications, based on selected passages from Krúdy’s works of different genres (short stories, short novels, novels).

Keywords: literary /poetic metaphor, personification, personifying metaphor, prose of Gyula Krúdy, cognitive stylistics, style and meaning

1 Bevezetés

A jelen tanulmányban összefoglalt vizsgálat irodalmi (költői) metaforákra irányul, a Krúdy Gyula prózájában jellegadó stílussajátosságként jelen lévő metaforák egyik releváns csoportjának, a megszemélyesítő metaforáknak a kognitív stilisztika nézőpontjából történő elemzésével foglalkozik. A dolgozat céljai ennek megfelelően két fő irányba rendeződnek: jelen munka egyrészt az irodalmi metaforák általános érvényű jellemzéséhez, másrészt pedig Krúdy Gyula prózájának stilisztikai leírásához kíván újabb szempontokkal és ennek alapján új elemzési eredményekkel, megállapításokkal hozzájárulni.

A kifejtés menete a következő: először a megszemélyesítés és a metafora viszonyát tárgyalom, ez azért elengedhetetlen a jelen esetben, mert – különösen a stilisztikai – szakirodalomban erről egymással ellentétes vagy legalábbis csak részlegesen összeegyeztethető felfogások léteznek, saját álláspontomat ezekhez viszonyítva rögzítem (2). Az elemzések elméleti megalapozása érdekében ezután röviden vázolom a megszemélyesítés gondolkodás- és nyelvbeli jelentőségét (3), ezt a részt a poétikus megszemélyesítő metaforák általános jellemzése követi (4). Az elemzésekben az író különböző műfajú szépprózai műveiből (novella, kisregény, regény) választott, különösen jellemzőnek ítélt szövegrészek alapján igyekszem bemutatni a Krúdy-próza metaforikus megszemélyesítéseinek fő jellemzőit, típusjegyeit (5). Végül a dolgozatot rövid összegzés zárja (6).

2 Megszemélyesítés és metafora

A dolgozat címében foglaltaknak megfelelően magam a metafora egyik típusának tekintem a megszemélyesítést. Nem lehet azonban itt eltekinteni attól a tényről, hogy a megszemélyesítés szakirodalmában a megszemélyesítés és a metafora viszonyáról különböző, sőt ellentétes felfogások élnek, ezért először is szükséges röviden áttekinteni az idetartozó főbb rendszerezéseket, illetve az ezekhez kapcsolódó elemzési gyakorlatot, majd ezekhez viszonyítva indokolni, meghatározni az itteni fogalomértelmezés alapjait.

Nemcsak kronológiai szempontból és jelentősége miatt, hanem szemléletes egyértelmősége miatt is elsőként Black (1954–55/1990: 433) klasszikus metaforatanulmányának idetartozó gondolatát idézem, amely világos állásfoglalás a metafora és a megszemélyesítés összetartozása mellett: „Ha egy gyereket akarnánk megtanítani a »metafora« jelentésére, olyan egyszerűbb példákra lenne szükségünk, mint a »Sírnak a felhők« vagy az »Egymást verdesik az ágak«. (Lám, nem érdekes, hogy ilyenkor rendre a megszemélyesítés példái jutnak eszünkbe?)”

Az utóbbi időkben, közel fél évszázadon át használatos magyar stilisztikai egyetemi tankönyv, *A magyar stilisztika vázlat*a viszont a metaforától elválasztva, külön nyelvikép-kategóriában, „a metaforából származó szóképek” között helyezi el és tárgyalja a megszemélyesítést (Szathmári 1985: 98–101). E munka nyelvikép-kategorizálása (i. m. 76–125) a következő:

- A) Metafora
- B) A metaforából származó szóképek: 1. Megszemélyesítés, 2. Allegória, 3. Szimbólum
- C) Metonímia
- D) A szóképekhez csatlakozó stiláris eszközök: 1. Hasonlat, 2. Körülírás, 3. Eufemizmus

Mint az világosan kitűnik, ebben az osztályozásban az elválasztás nagyon is hangsúlyos, ugyanakkor a megszemélyesítés jellemzésében a metaforához való viszony már ezt a leírást kapja: a megszemélyesítés „a metaforából nőtt ki és tett szert külön stiláris jelentőségre”; „a metafora egyik válfaja...” (Szathmári 1985: 98).

A nyelvi képeket tárgyaló monográfiájában Kemény Gábor (2002: 118–119) vitába száll *A magyar stilisztika vázlat*ának fent bemutatott osztályozásával, megszemélyesítés-értelmezésével (vö. még Kemény 2015). Kemény (i. h.) szerint a megszemélyesítés nem „a metaforából származó szókép”, hanem „teljes jogú és értékű metafora, amely csak abban különbözik a többi metaforától, hogy nem emberi tárgyat emberi képpel fejez ki vagy jellemez” (a kiemelés tőlem: P. J.). Kemény okfejtése szerint „ha a megszemélyesítést önálló szóképfajtaként tartanánk számon, elvben ugyanez a státus illetné meg ellentétet, a tárgyiasítást, (el)személytelenítést, továbbá az elvonttá tételt (absztrakciót) és így tovább. Vagyis tartalmi-szemantikai alapon szét kellene aprózni – sőt, ha igazán következetesek akarunk lenni, meg is kellene szüntetni – a metafora kategóriáját.”

Egy újabb stilisztikai alaplumban, az *Alakzatlexikon*ban szintén a metafora kategóriája alá sorolódik be a megszemélyesítés: „A megszemélyesítés olyan metafora, amely élettelen alanyhoz élő (humán) alany tulajdonságát, képességét rendeli. [...] A megszemélyesítésben közvetlenül a megszemélyesítő tulajdonság révén elevenedik meg az a fogalom, amelyről a metaforával megfogalmazunk egy egyéni, egyszeri élményt, kimondunk valami újat” (Kocsány 2008: 64).

Az e dolgozatban érvényesített felfogással egyezik meg Domonkosi Ágnes (2006: 114–121) nyelvikép-rendszerezése is, amelyet az alábbi táblázat foglal össze:

		megszemélyesítés 1 ⇔ 2 élettelen élő	szinesztézia 1 ⇔ 2 különböző érzékelési területek
Hasonlat 1 ⇔ hasonlítás ⇒ 2 ↳ hasonlóság ✓	<i>I.</i>	<i>IV.</i>	<i>VII.</i>
Metafora 1 ⇔ azonosítás ⇒ 2 ↳ hasonlóság ✓	<i>II.</i>	<i>V.</i>	<i>VIII.</i>
Hasonlat 1 ⇔ azonosítás ⇒ 2 ↳ érintkezés ✓	<i>III.</i>	<i>VI.</i>	<i>IX.</i>

1. táblázat. A nyelvi képek rendszere (Domonkosi 2006: 117)

Mint ahogyan ezt Domonkosi fenti összefoglaló táblázata szemléletesen bemutatja, a megszemélyesítés stilisztikai szempontból olyan átfogó fogalomként értelmezendő, amelynek három jellegzetes megvalósulási formája van: a hasonlat, a metafora és a metonímia. Ennek alapján tehát beszélhetünk megszemélyesítő hasonlatról, megszemélyesítő metaforáról és megszemélyesítő metonímiáról. A továbbiakban magam akkor, amikor megszemélyesítésről szólok, a fentiek szerinti átfogó, általános értelemben, a megszemélyesítés különböző lehetséges megvalósulási formáitól függetlenül használom a terminust. Ha viszont szűkebb értelemben egy adott típusról (kategóriáról), a metaforikus megszemélyesítésekről van szó, akkor értelemszerűen a megszemélyesítő metafora terminust alkalmazom. (A megszemélyesítő metafora fogalmának értelmezéséhez, illetve a terminus alkalmazásához l. még pl. Kemény 1974: 20, Kemény 2015; Szikszainé 2007: 431 és passim; Stockwell 2002: 114 [personifying metaphor]; Simon 2016: 184 és passim).

3 A megszemélyesítés jelentősége a gondolkodásban és a nyelvben

A megszemélyesítés, amellet, hogy stilisztikai relevanciája kiemelkedő, különös figyelmet érdemel és kap a kognitív szemantika nézőpontjából is. A vonatkozó kutatások eredményei meggyőzően mutatják, hogy a megszemélyesítésnek meghatározó jelentősége van a gondolkodásban, illetve a nyelvben. Ezzel összefüggésben érdemes először is arra utalni, hogy a kognitív nyelvészet egyik alapvető megfigyelése, illetve tétele az, hogy „a világ megismerésében a saját magunkról való (általában nem tudatos, prekonceptuális) tudásból indulunk ki és ebből alakul ki fogalmi rendszerünk” (Kövecses 2005a: 86; vö. még pl. Lakoff & Johnson 1999). A megszemélyesítés alkalmazásával pedig pontosan „a magunkról (emberekről) való tudásunkat használjuk fel a világ dolgainak (pl. idő, halál, természeti erők, élettelen tárgyak) megértésére” (Kövecses 2005b: 64). Példaként gondoljunk most csak arra, hogy milyen gyakori az, amikor az emberi testrészek alapján dolgozzuk fel fogalmilag a fizikai világ egy jelenségét: mákfej, oszlopfő, asztalfő, hídfő, búzaszem, egy szem szilva, láncszem. hordó szája, barlangszáj, földnyelv, habok hátán stb. (vö. és további példákat l. például Zlinszky 1914/1961: 144; Balácsi

2014). Nem lényegtelen tény az sem, hogy ezek a megszemélyesítő metaforák nagyrészt ún. „szó szerinti” metaforák, azaz nincs olyan más szó, amely helyett a megszemélyesítés állna (vö. Tolcsvai Nagy 2011: 90).

A megszemélyesítés nyelvi jelentőségét hasonlóképpen kiemeli a stilisztika is. A régebbi szakirodalomból említhető itt például Zlinszky Aladár véleménye. Zlinszky (1928: 80) ti. úgy tartotta, igaz, itt csak művészi nyelvre vonatkoztatva megállapítását, hogy a „megérzékítés és a megelevenítés [a kettő együtt = megszemélyesítés: P. J.] a művészi nyelvnek *a leghatásosabb eszköze*” (a kiemelés tőlem: P. J.). Az újabb értékelések közül szempontunkból különösen figyelemre méltó Kemény Gáboré (2002: 133), mivelhogy a nyelvi képeket összegzően tárgyalva, tehát részletes, alapos összevetés alapján állítja azt, hogy „a megszemélyesítés nem pusztán egy a metaforafajták közül, hanem kitüntetett jelentősége van mind a nyelvfejlődés, mind a szépirodalmi ábrázolás szempontjából”.

A napjainkban egyre inkább kibontakozó kognitív poétika is nagy figyelmet szentel a megszemélyesítésnek, általánosságban arra törekedve, hogy feltárja annak különböző nyelvi formáit, konceptuális struktúráit és kommunikatív funkcióit (l. pl. Stockwell 2002; Stockwell 2009; Dorst 2011; Harrison, Nuttall, Stockwell & Yuan [eds.] 2014; Melion & Ramakers [eds.] 2016). Simon Gábor (2018: 329) ebben az elméleti-módszertani keretben, a megszemélyesítés szemantikai sémáit József Attila leíró költeményeiben vizsgáló tanulmányában, arra a szempontunkból is lényeges következtetésre jut, hogy a személyjelölésnek vannak olyan specifikus megvalósulásai, amelyeknél a poétikusság kitüntetett forrása maga a nyelvi konstrukció, és ilyen szerkezetek a megszemélyesítő konstrukciók, amelyek azáltal, hogy nem emberi dolgokat élőként mutatnak be, illetve emberre jellemző cselekvéssel, érzéssel, tulajdonsággal, megjelenéssel ruháznak fel, „maguk kínálják fel a többszörös referencia poétikai minőségét”.

4 A poétikus megszemélyesítő metaforák általános megközelítése

Most már kifejezetten az irodalmi metaforákról – ezen belül értelemszerűen az e kategórián belüli megszemélyesítő metaforákról is szólva – kiindulásként, általánosságban két alapvető tényfeltétlenül érdemes hangsúlyozni. Először is azt, hogy az irodalmi metaforák, bizonyos lényeges különbségek megléte mellett, alapvető rokonságban vannak a hétköznapi nyelv metaforáival. A kognitív nyelvészet egyik meglepő és érdekes felfedezése éppen az, hogy „a költői nyelvhasználat nagy része konvencionális, köznapi fogalmi metaforákon alapul” (Kövecses 2005b: 60), illetve – bizonyos idetartozó laikus, a költői kreativitást egyoldalúan, tévesen a hétköznapi nyelvhasználattal szembeállító nézetekkel szemben – az is pontosan igazolható tény, hogy a hétköznapi nyelv és fogalomrendszer nagyban hozzájárul a művészi kreativitáshoz, bár ugyanakkor részben korlátokat is szab neki (i. m. 59; vö. még Kövecses 2009). Ez persze nem azt jelenti, hogy nincsenek, mégpedig nagy számban, olyan irodalmi metaforák, amelyeknek lényegi jellemzője a kreativitás, az újszerűség, azaz a konvencionális hétköznapi nyelvi metaforáktól való eltérés. Ezzel összefüggésben érdemes itt röviden kitérni a konvencionális, konvencionális fogalmak kognitív nyelvészeti, illetve speciálisan a metaforákra vonatkozó értelmezésére is. Kövecses és Benczes (2010: 90) megfogalmazása szerint „a konvencionális a kognitív nyelvészetben a mindennapiságot, a gyakoriságot hivatott kifejezni. Vagyis: ha egy nyelvi közösség gyakorta használ egy metaforát, akkor azt a metaforát az adott nyelvi közösségben konvencionálisnak tekintjük.” Mint arra szintén Kövecses és Benczes (i. h.) felhívja a figyelmet, a metaforák esetében szükséges különbséget tenni a fogalmi metaforák és

a metaforikus nyelvi kifejezések konvencionáltsága között, hiszen mind a metaforikus nyelvi kifejezések, mind maguk a fogalmi metaforák lehetnek újszerűek.

A megszemélyesítő irodalmi metaforák itteni megközelítésében alapvető szempont, cél a stílushatás, ezen belül pedig elsődlegesen a részben hipotetikusan, saját elemzői kompetencia alapján, részben a más szempontú, de eredményeiben az itteniekben is figyelembe veendő Krúdy-szakirodalomra (vö. pl. Kemény 1974, Molnár 1975, Kemény 1993) támaszkodva tételezett poétikus stílushatás elemző magyarázata. Ebből következően kulcsfogalom a poétikusság is. Ez legáltalánosabban, vagyis a figuratív nyelvhasználat jellemzőjeként is, kognitív poétikai szempontból így értelmezhető: „a poétikusság [...] az egyes nyelvi szerkezetek nem konvencionális, nem kanonikus használatát jelenti, a hétköznapi megismerés során megszokott összefüggésrendszertől való eltávolodás vagy annak diszkurzív megsokszorozása céljából” (Simon 2014: 211).

A stílushatás itteni középpontba helyezése miatt a fentiekben vázolt kognitív nyelvészeti, illetve poétikai alapozó megközelítés kiegészítendő – a hatásszándék és a stíluselvárás (vö. Sandig 2006: 29–51) tekintetében is egyaránt érvényes módon – az irodalmi metafora szövegbeli hatását meghatározó stilisztikai tényezőknek a rövid, előzetes áttekintésével. Tolcsvai Nagy (2003: 31–32) alapján e vonatkozásban meghatározó jelentőségűek a metafora két jelentésmátrixa közötti leképezés következő tényezői: a leképezés mértéke („sűrűsége”: a szemantikai tartományegyezések mértéke); a jelentésmátrixok közötti szemantikai távolság mértéke; a fogalmi metafora kidolgozottsága és kiterjesztése; a metaforikus kifejezés konvencionáltságának mértéke, illetve szövegstilisztikai szempontból a metafora hatóköre a szöveggörnyezetben, a több metaforikus leképezés átfedésének mértéke és a metaforikus leképezés beépülése a szövegértelemben (vö. Lakoff & Turner 1989: 64–65). A Tolcsvai Nagy által sorolt szempontokat kiindulópontnak tekintve, de azokat részint kiegészítve, azaz újabbakkal bővítve, részint átalakítva és erősen szelektálva magam itt a következő tényezőkre fókuszálok:

- a fogalmi metafora konvencionáltságának mértéke, ezen belül kiegészítve az
 - a) „egyszerű” előfordulás konvencionáltságának szempontját
 - b) a kidolgozottság (komplexitás) konvencionáltságának szempontjával (a részletezően kidolgozott, azaz konceptuálisan nagy mértékben összetett jelentésszerkezetek nem gyakoriak, nem jellemzőek a hétköznapi nyelvhasználatra, így a különleges mértékű komplexitás releváns szemantikai-stilisztikai tényező);
- a metaforikus kifejezés konvencionáltságának mértéke, hasonlóképpen különös tekintettel a szerkezeti összetettségre, azaz a nyelvi kidolgozottság komplexitására, a stílus megvalósulási tartományai közül különös tekintettel a mondat szaliens (vö. Pethő 2011) összetettségére;
- több metaforikus leképezés átfedésének mértéke és módja;
- a metaforikus leképezés jelentősége a szövegértelemben.

Ebben a szempontrendszerben határozottan elválnak a fogalmi metaforához és a metaforikus kifejezéshez, azaz a nyelvi szerkezethez kötődő szempont, ezért mind az elméleti, mind a módszertani tisztázás érdekében szükséges röviden kitérni ennek, azaz az elemzésbeli szétválasztásnak az alapjaira, jellegére. Az utóbbi időkben a kognitív metaforakutatásokban határozottan felmerült az a nézet, hogy el kell választani a fogalmi metaforára irányuló, lényegében kognitív pszichológiai jellegű vagy legalábbis szorosan kognitív pszichológiai kötődésű és a nyelvi szerkezetekre irányuló, azaz nyelvészeti vizsgálatokat (vö. pl. Steen 2007; Simon 2018: 1–2). A jelen vizsgálat azonban nem választja el, nem állítja szembe ezt a két aspektust, sőt sajátos, stilisztikai elemzői nézőpontjánál fogva (a kognitív stilisztikai stíluselemzés alapelveiről és módszertanáról l. Tolcsvai Nagy 1996; Pethő 2020) éppen ezek integrációját kívánja megvalósítani.

5 Elemzések

Krúdy prózájának megszemélyesítéseit „hagyományos” funkcionális stilisztikai megközelítésben ezidáig legalaposabban, adott szempontjai szerint átfogó igénnyel Kemény Gábor (1974) és Molnár Zoltán (1975) vizsgálta. Kemény (i. m. 18) jelen munka megszemélyesítésfelfogásának alapjával egybehangzóan abból indul ki, hogy „a megszemélyesítés nem önálló szóképtípus”, viszont a fent vázolt és általam is elfogadott Domonkosi-féle rendszerezéssel (2006: 114–121) ellentétben, amely tehát a megszemélyesítő metafora mellett magában foglalja a megszemélyesítő hasonlatot és a megszemélyesítő metonímiát is, azt is alaptételként fogalmazza meg, hogy „minden megszemélyesítés tulajdonképpen – metafora” (de vö. Kemény 2015). Kemény (1974: 18–23) először Krúdy megszemélyesítéseit tartalmi szempontból három alcsoportba osztva vizsgálja, ebben a felosztásban: a) elvont fogalom megelevenítése vagy konkretizálása; b) élettelen tárgy megszemélyesítése; c) nem-emberi élőlények antropomorfizálása. Majd – az itteni elemzés szempontjából ez a hasznosíthatóbb – a megszemélyesítő metaforák nyelvtani szerkezeteit, itt, attól függően, hogy a megelevenítő funkciójú képet hány mondatrész fejt ki, a következő altípusokat jelöli ki: a) egyszeres; b) kétszeres; c) háromszoros; d) többszörös és e) részletezett.

Molnár Zoltán (1975) vizsgálata bevezetőjében úgy reflektál Kemény (1974) munkájára, hogy bár abban „a szerző a tartalom és a nyelvtani alkat szempontjából ugyan értékes következtetésekhez jut [...], azonban eléggé általános és globális képet ad Krúdy megszemélyesítéseiről”. Ezért Molnár arra vállalkozik, hogy egyrészt keresztmetszetszerűen, „leíró” szempontból, másrészt hosszmetzetszerűen, „történeti” aspektusból tekintse át „az író megszemélyesítéseinek világát”. E célt a következőképpen igyekszik elérni: „előbb egy regény, a szintézis jellegével az egész életművet jól reprezentáló, 1919-ben írt *Asszonyságok díja* perszifikációanyagával foglalkozunk behatóbban, majd az így nyert képet az író klasszikus korszakaira stílusfejlődési szempontból is tipikusan jellemző alkotások, az »öreg hajós« első öt utazásáról tudósító, 1911-es keltezésű Szindbád-novellák (*Szindbád, a hajós, Szindbád második útja, Női arckép a kisvárosban, A hídon, Szindbád útja a halálnál*), továbbá *A helyettes halott* című, 1919-ben született elbeszélés és az 1933-hoz datálható, *Rezeda Kázmér szép élete* című megszemélyesítéseihez viszonyítjuk” (Molnár 1975: 112).

Bár az alábbi elemzésekben ezektől az előzményektől eltérő új, kognitív stilisztikai szempontból tárgyalom Krúdy megszemélyesítéseit, esetenként utalni, sőt támaszkodni fogok Kemény (1974) és Molnár (1975) itt is hasznosítható eredményeire.

AZ EMBERI ÉLET EGY ÉV, az ezt kibontó AZ IFJÚSÁG TAVASZ, A FELNŐTTKOR NYÁR, AZ ÖREGSÉG ŐSZ és a KÉSŐ ÖREGSÉG/A HALÁL TÉL fogalmi metaforák, illetve az ezekkel szoros, „inverz” fogalmi összefüggésben lévő AZ ÉVSZAKOK EMBEREK (A TAVASZ FIATAL NŐ/FÉRFI, A NYÁR FELNÖTT EMBER, AZ ŐSZ IDŐS EMBER, A TÉL ÖREGEMBER/HALOTT) metaforikus megszemélyesítések mind a hétköznapi nyelvhasználatban, mind a szépirodalom nyelvében (sőt a képzőművészeti ábrázolásokban is) igen elterjedtek, azaz konvencionálisak (vö. pl. Lakoff & Turner 1989: 1; német nyelvű példákkal: Kispál 2010). Elsőként nézzünk meg most közelebbről egy példát az évszakok megszemélyesítésének a Krúdy-prózában való jellegzetes előfordulása:

(1) A tél félelmesen erős legény; tréfázni véle nem lehet, és csak a vicces újságok lapjain látható tél az a piros arcú, jókedvűen dörmögő öreg bácsi, aki fehér szakállán jégcsapokat hordoz. Valójában egy makacs, köszvényes, penzionált kapitány a tél, aki rossz indulatokkal és gyűlölettel van kibélelve: gyanakodó, komor és káromkodó, és főként haragszik

azokra az apró diákfiúcskákra, akik karácsony hetében szánkókra ülnek, és messzi-messzi városokból sietnek hazafelé az ünnepi időre, az édesanyjuk karjába.

(Téli szelek)

A fenti részletben a kognitív nyelvészet szerint az irodalmi metaforákra jellemző műveletek, a kiterjesztés, a kidolgozás, a kritikus kérdezés, a komponálás és a tagadás (a fogalmak értelmezéséhez l. Lakoff & Turner 1989: 67–72; Kövecses 2005b: 61–63, Kövecses 2005c: 262) közül különösen a kritikus kérdezésnek és a kidolgozásnak van stílusmeghatározó szerepe.

A kritikus kérdezés lényege abban van, hogy a szövegalkotó megkérdőjelezi, esetleg nyíltan elutasítja egy konvencionális fogalmi metafora helyességét. A Krúdy-szöveg is megkérdőjelezi, azaz elutasítja a konvencionális metaforát, miszerint A TÉL („TIPIKUS”, BARÁTSÁGOS) ÖREGEMBER: *csak a vicces újságok lapjain látható tél az a piros arcú, jókedvűen dörögő öreg bácsi, aki fehér szakállán jégcsapokat hordoz*, majd pedig kifejti azt, hogy milyen is valójában.

Az irodalmi (poétikai) kidolgozás kognitív szemantikai és stilisztikai megközelítésben azt a sajátosságot jelöli, hogy a sémának egy nem konvencionális, azaz szokatlan kidolgozása valósul meg (“nonconventional elaborating of schemas, by filling in slots in unusual ways”, Lakoff & Turner 1989: 67). A TÉL ÖREGEMBER fogalmi metaforát tekintve kiindulópontnak az újszerű fogalmi elemek azonosításához a megszemélyesítés következő, nagyjából melléknévi, de más szófajok esetében is a tulajdonságok kifejtéséhez, a jellemzéshez hozzájáruló összetevői relevánsak: *erős; tréfázni véle nem lehet* [’barátságatlan’]; *makacs, köszvényes, penzionált kapitány* [*kapitány*: ’katonás’, ’katonásan merev, szigorú’]; *rossz indulatokkal és gyűlölettel van kibérelve: gyanakodó, komor és káromkodó; főként haragszik [...] az apró diákfiúcskákra* [’a gyerekeket nem kedvelő’, esetleg: ’gyerekgyűlölő’]. A konvencionális metafora sematikus alakját (ÖREGEMBER), akinek humán voltán kívüli egyetlen meghatározó attributív jegye az ÖREGSÉG (esetleg – a szokásosnak minősített és itt megkérdőjelezett séma szerint ábrázoló – *vicces újságok* szerint: *piros arcú, jókedvűen dörögő öreg bácsi*), az idézett szövegrész így nagyon is specifikus és szokatlan (vö. Lakoff & Turner i. h.) tulajdonságokkal dolgozza ki.

A megszemélyesítés stilisztikai hatásának lényeges összetevője a fenti példában az is, hogy a metaforikus leképezés a nyelvi kifejezések sűrű hálózatával – ezen belül különösen jellemző a halmozás alakzata is (vö. Pethő 2004), pl. *makacs, köszvényes, penzionált; gyanakodó, komor és káromkodó* – valósul meg, konceptuális szempontból ez azt jelenti, hogy a leképezés mértéke, sűrűsége is szokatlan, így ez a nem konvencionális részletezés is a poétikusság tényezője.

(2) Ez esztendőben, hosszú évtizedek elmúlása után, ismét a régi magyar tél látogatott el az országba. A tél az egykori Magyarországon a pihenés, nyugalom és a szelíd öröm évszaka volt. Jó volt a tél, mint egy öregember; szakállából bőségesen szította a havat, és majoránna füstök szálltak az égboltozatra.

(Őszi utazás a vörös postakocsin)

A (2)-ben A TÉL ÖREGEMBER fogalmi metaforának szintén különleges szerkezetben megvalósuló, de más jellegzetességeket is megmutató kidolgozását figyelhetjük meg. Az első mondat igei megszemélyesítése (*tél látogatott el*) meglehetősen konvencionális, így önmagában nem is tekinthető „irodalminak” (poétikusnak). A szövegrész második mondata még ehhez képest is „visszalépést” jelent a hétköznapi konceptualizáció irányába, hiszen a *tél* alanyhoz az állítmány részeként itt az *évszaka* azonosító főnév kapcsolódik. A következő mondat viszont már „irodalmi”, stilisztikai értékű képi konceptualizációval folytatja a leírást, igaz, nem metaforikus

megszemélyesítéssel, hanem megszemélyesítő hasonlattal: *Jó volt a tél, mint egy öregember.* Ezzel összefüggésben két módszertani jellegű tényt szükséges említeni. Először is azt, hogy a kognitív szakirodalom (ellentétben a hagyományos stilisztika nagyobb részével, vö. pl. Szathmári 1985), nem tesz éles különbséget a hasonlat és a metafora között (vö. pl. Stockwell 2002, Szelid & Kövecses 2018: 453–454). Másodszor azt, hogy ugyanakkor e két képtípus stilisztikai potenciálja között skaláris különbség tételezhető, vagyis a hasonlat kevésbé szaliens (vö. Stockwell 2002: 107–108). Ennek megfelelően már a megszemélyesítés egy következő, magasabb stilisztikai szintű szerkezeteként értékelhető ez a tagmondat: *szakállából bőségesen szitálta a havat*, amelynek nemcsak igei (*szitálta*) állítmánya, hanem az ígét bővítő főnévi határozója (*szakállából*) is metaforikus. (Külön érdekesség, hogy a *szitálta a havat* szerkezet „rájátszik” a *szítal a hó* konvencionális kifejezésre, viszont a cselekvő alanyra utaló igei személyraggal történő személyjelölés és a tárgy szerkezet egyértelmű distanciát teremt.)

Szintén igen gyakori, a hétköznapi nyelvhasználatban, a képzőművészetben és a szépirodalomban is sűrűn előforduló metafora A NAPSZAK EMBER (*a hajnal/reggel meghoz vmit, eljött a dél/az este, öreg este van; rózsásujjú Hajnal [Homérosz] Fölvevé a hajnal piros köpenyegét, S eltakarta vele az égboltnak felét [Arany János] stb.*). Nézzünk meg egy példát ennek a fogalmi metaforának a megjelenésére is.

(3) Már belépegetett a vándorlegény a nagy kőoszlopos kapun át az udvarra, és fehér füstöt fújt a száján. Minden lélegzetével több és több fehérség terjedt el a gömbákácok, orgonafák és kőrisek között. A láthatatlan pipás telefújta szürke füstjével az alvó kertet, a kutat, a háztetőt. A fehér kerítés, amelyről gyakran azt gondoltam sűrű éjszakákon, hogy besötéttedéssel elszökik az udvarból, valahová a pajtásaihoz, már láthatólag a helyén állott. Minden visszatért a helyére, ami távol volt a fekete éjszakában. Sőt új vendégek is érkeztek a hajnallal. Hópelyhek, amelyek táncoltak, forogtak a levegőben, mintha még nem merészelnének leereszkedni a földre. Szálldostak, mintha a helyüket keresnék az ismeretlen udvarban.

(N. N.).

A (3) egy téli hajnali jelenet megszemélyesítésekre épülő poétikus konceptualizációja. A szövegrész különleges stilisztikai hatásának leginkább szaliens összetevője az, hogy benne a komponálás műveletével több, egymással szorosán összefüggő metaforikus megszemélyesítő leképezés valósul meg, ezek átfedésének mértéke, módja alapvető jelentőségű stílus- és jelentésképző tényező (vö. a komplex kép fogalmával, Hankiss 1966/1969: 13; a stílus és a jelentés, illetve szövegértelmezés viszonyáról l. Tolcsvai Nagy 1996). A különlegesen nagy mértékű összetettség ellenére a stílus- és a jelentésszerkezet homogén abban a tekintetben, hogy minden lényeges természeti és tárgyi elem, történés a konceptualizációban humán jellegűvé lesz. A (3) összetett jelentésszerkezetének centrális fogalmi összetevője a HAJNAL. Ennek megszemélyesítő reprezentációja nagy mértékben részletező, újszerű (nem konvencionális), azaz irodalmi, poétikus jellegű kidolgozással valósul meg, amelyben főnévi és igei metaforikus kifejezések egyaránt szerepet kapnak: *belépegetett, vándorlegény, füstöt fújt a száján, lélegzetével, láthatatlan pipás, érkezett (érkeztek a hajnallal)*. A leképezés újszerűségében is megfigyelhető a nyelvi jelenségekre általában érvényes skalaritás. Egyes metaforikus kifejezések ugyanis erősen kötődnek a konvencionális metaforizációhoz, azt csak kisebb mértékben újítják meg, mint például a *belépegetett*, amely a konvencionális *a hajnal megérkezik* kifejezéshez kötődik.

Viszont a megszemélyesítéssel aktivált fogalmi tartomány teljességgel új, különleges összetevőit vonják be a következő nyelvi elemek: *vándorlegény, pipás, füstöt fúj a száján, lélegzetével*. A hajnal, a szövegrész szemantikai és stilisztikai koherenciáját megteremtő megszemélyesítéséhez társulnak a – mintegy a hajnal által életre keltett – kert különböző elemeinek megszemélyesítései: *alvó kertet; A fehér kerítés ... elszökik ... a pajtásaihoz; Minden visszatért; új vendégek is érkeztek ... Hópelyhek, amelyek táncoltak, nem merészelnének, Szálldostak, mintha a helyüket keresnék*.

Egy másik napszakhoz, az alkonyhoz kötődő összetett jelenetnek az előzőekben bemutatottakhoz hasonló, azaz jellegzetesen „krúdysan” megszemélyesítő: a kiterjesztés, a kidolgozás, a komponálás műveleteivel építkező és a képi ábrázolás egyéb szerkezeteivel egybefonódó konceptualizációjára láthatunk példát a (4)-ben:

(4) Májusi alkony volt, életteljesnek és célirányosnak látszott minden, semmi és senki nem kívánt meghalni az aranyporos országút környékén. A békák még nem kezdték el a nótáikat, de egy-egy rotyogó hangú karnagy már próbálgatta hangját a nádban. Előrelátható volt, hogy egy óra múlva a világ négy tája felől hangzik a céltalan koncert; ki tudná, hogy miért énekelnek a békák? A napkorongra menyasszonyfátyol ereszkedett. A májusi nap még leányos, szeszélyes, szentimentális, mintha naplót írna az érzelmeiről. Érzélgősen, önfeledten borul néha a föld nyakába, esküszik, hogy örökké szereti a dudvák dardáját és az almafavirágok nőies ölet. Játszik a mezők borzas hátán, mint menyecske keze a férfiú farkas-hátgerincén. Csókokat oszt útonállóknak, akasztott embereknek, árok-mélységeknek, kihült szívű öreg nyírfáknak. Mindenkié és senkié. Míg éjszakára már készülődik felfelé a felhő, amelyből éjfél táján majd megered az eső, hogy doktor módjára kikopogtassa a háztetők gerincét, a magános emberek álmát és az ablakok visszhangját. Suhog a mezőknek, trafikál a virágzó fákkal, gyorsít és lassít, mint egy ügyes táncos, játszik önmagával az éjszakában, mint egy árva gyerek.

(Napraforgó)

A (4) első mondategységében alanyi szerepű általános névmások jelölnek élőt és humánt, a *minden* homogén egységben, a *semmi és senki* elválasztva. A megszemélyesítő igei állítmány, tárgyi bővítményével együtt azonban az utóbbiakat is egybefogja, szervesen összetartozóként reprezentálja: *nem kívánt meghalni*. Ezt további megszemélyesítések sora követi, amelyben a jelenet különböző entitásai (állatok, táji elemek stb.) mind humán cselekvésekkel, tulajdonságokkal vesznek részt. A (4) nagyobb egységén belül több részletesen kibontott metafora is integrálódik, ezek az aktivált fogalmi tartomány több elemét is profilálják, főnévi és igei megszemélyesítő kifejezésekkel: A BÉKÁK HANGJA KONCERT (*nótáikat, karnagy, koncert; énekelnek*); A NAP FIATAL LÁNY (*menyasszonyfátyol[t visel], szeszélyes, szentimentális, esküszik, játszik* stb.). Az ESŐ megszemélyesítése azért is érdemel külön figyelmet, mert ebben a hasonlatok dominálnak, a metaforikus konceptualizációt kiegészítve, és így az alakzatok kombinálódásával is változatosságot, összetettebb poétikus hatást teremtve: *doktor módjára; gyorsít és lassít, mint egy ügyes táncos; játszik önmagával az éjszakában, mint egy árva gyerek*.

Kissé tágabb kontextusban értelmezve a (4)-et érdemes arra is utalni, hogy Krúdy műveiben megfigyelhető a nyelvi képeknek egy sajátos és ismétlődő szerveződése, amely egyfelől A TERMÉSZETI SZFÉRA, a TÁJ, másfelől AZ EMBERI SZFÉRA bemeneti terekkel hoz létre fogalmi integrációt. A szövegértelem szintjén ez olyan „panteisztikus” egységet, természetes szemléletet mutat, amelyben az emberit és a természetit integráló mentális terek, blendek jönnek létre (ezek

részletes bemutatását l. Pethő 2011; a blindingelmélethez l. Fauconnier & Turner 1996; 1998/2006). Az ittenitől eltérő fogalomkészlettel és az irodalomtudományra jellemzően intuitívabb közelítéssel Rónay György (1947: 426–427) ezt a jelenséget így írja le: az ilyen típusú szövegeknek „fölbomlanak szilárd vonalai, mind a szerkesztésben, mind a jellemzésben ... [az író] az egész valóságot észleli, – az egészet, nem pedig csak [...] a szeletét [...] Tehát nem elég – és nem elég hiteles –, ha az író egyszer elénk festi a tájat, s abban mozgatja aztán alakjait, s utána a táj változásait önmagában, objektíve érzékelteti; hiszen a kettő: alak és táj, alak és világ egy.”

Ez a „panteisztikus” (naturális) szemlélet mutatkozik meg azokban a „paralelizmusokban” is, amelyekre – bár más aspektusból – Molnár (1975: 117–118) is felhívta már a figyelmet. Ezekben, az alakzattani szempontból egyébként nem a paralelizmusokra, hanem a zeugmákra (l. pl. Czetter [2008] következő példáit is: *Hervatag a hitünk s a szegfűnk; Folyók, szívek ne féljetelek*) emlékeztető szerkezetekben is szervesen összekapcsolódik a humán és a nem-humán, de megszemélyesített ágens, mint az (5)–(6)-ban:

(5) *Ősszel hosszút ásított az udvar, a folyosó, a völgy, a pókhálós szemű kántor...*
 (Asszonyságok díja)

(6) *Nem kíván-e majd ő [a gyermek] is elrepülni ősszel a vándordarvakkal [...] Nem jár-e jajgatva a széllel együtt a temetőn, ahol majd anyja sírját keresi?*
 (Asszonyságok díja)

6 Összegzés

Mivel a fentiekben csak néhány, a Krúdy-prózában különösen jellemzőnek ítélt megszemélyesítés, illetve megszemélyesítés-típus vizsgálatára volt lehetőség, a következtetések levonása, az összegezés előtt szükséges érinteni azt a kérdést is, hogy mennyire gyakori, mennyire jellemző Krúdy prózájában a megszemélyesítés, hogy ezáltal a fenti és főként az alábbi, összegző megállapításoknak a Krúdy-stílus egésze szempontjából tekintett kvantitatív relevanciáját statisztikai nélkül mutatók nélkül is, legalább közelítőleg, fel lehessen mérni. Kemény Gábor (1974: 22) alapvető Krúdy-monográfiájában erről azt állapítja meg, hogy az író műveiben „mennyiségére és minőségére nézve is kiemelkedik a megszemélyesítés [...] Krúdy világa csupa élet, mozgás és antropomorfizáció”. Molnár Zoltán (1975: 111) – Kemény idézett véleményével egyetértve – a hasonlatok és a metaforák után a Krúdy-stílusra leginkább jellemzőnek a megszemélyesítéseket tartja. Magam is egyetérték ezekkel a véleményekkel, ugyanakkor szükségesnek tartanám a részletes kvantitatív vizsgálatokat, pontosabban a kvantitatív és az elemző vizsgálatok összekapcsolását ezen a téren.

E dolgozat elemzéseiben amellet érveltem, azt kívántam bemutatni, hogy Krúdy megszemélyesítéseinek különleges és jelentős poétikai hatása van. Ennek szemantikai-szerkezeti okait a fentiek tanulsága szerint elsősorban a következőkben lehet megjelölni:

- a megszemélyesítésekben jellemzően konceptuálisan nagy mértékben összetett, mind az aktivált fogalmi elemek, mind az összetettség szempontjából újszerű, azaz nem konvencionális jelentésszerkezetek funkcionálnak,
- a megszemélyesítésekkel reprezentáló szövegegységek (igen gyakran) nemcsak a konvencionálistól releváns mértékben eltérő konceptualizáció, hanem a nyelvi struktúra (a

mondat és a bekezdés szintjén) szempontjából is különleges mértékű komplexitást, egyúttal sajátos, egyéni stilisztikai homogenitást mutatnak,

- a részletező kidolgozásban jellemzően komplex alakzatok is megjelennek, azaz a megszemélyesítők mellett egyéb metaforák, hasonlatok együttesen alakítják a szövegértelmet, a stílushatást,
- a különböző metaforikus leképezések átfedésének mértéke igen nagy, módjai pedig változatosak, egyedien újszerűek,
- a megszemélyesítő metaforikus leképezés jelentősége mindezek alapján a szövegértelmezésben kiemelkedő jelentőségű, mind a jelentésképzésben, mind a stílushatásban, és ebből következően általában a megértő feldolgozásban.

Irodalom

- Balácsi József Attila (2014): Az ember ház. In: Havas Ferenc et al. (szerk.): *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 19–30.
- Black, Max (1954–55/1990): A metafora. *Helikon* 4, 432–447.
- Domonkosi Ágnes (2006): *Stíluselemzés, trópusok, alakzatok*. Eger: Líceum Kiadó.
- Dorst, Aletta G. (2011): Personification in discourse: linguistic forms, conceptual structures and communicative functions. *Language and Literature* 2, 113–135.
<https://doi.org/10.1177/0963947010395522>
- Fauconnier, Gilles & Turner, Mark (1996): Blending as Central Process of Grammar. In: Goldberg, Adele E. (ed.): *Conceptual Structure, Discourse and Language*. Stanford: Center for the Study of Language and Information, 113–129.
- Fauconnier, Gilles & Turner, Mark (1998/2006): Conceptual Integration Networks. In: Geeraerts, Dirk (ed.): *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 303–371. <https://doi.org/10.1515/9783110199901.303>
- Hankiss Elemér (1966/1969): József Attila komplex képei. In: Hankiss Elemér: *A népdaltól az abszurd drámáig*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 11–40.
- Harrison, Chloe, Nuttall, Louise, Stockwell, Peter & Yuan, Wenjuan (2014): *Cognitive Grammar in Literature*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
<https://doi.org/10.1075/lal.17>
- Kemény Gábor (1974): *Krúdy képalkotása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kemény Gábor (1993): *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kemény Gábor (2002): *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kemény Gábor (2015): Újabb törekvések a nyelvi kép fajtáinak csoportosítására. *Magyar Nyelv* 111, 409–420. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2015.4.409>
- Kispál, Tamás (2010): *Die metaphorische Konzeptualisierung des menschlichen Lebens in deutschen Idiomen*. PhD-disszertáció. Szegedi Tudományegyetem.
- Kocsány Piroska (2008): Allegória. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 63–71.
- Kövecses Zoltán (2005a): Túl a fogalmi metaforákon. In: Kertész András & Pelyvás Péter (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 71–88.

- Kövecses Zoltán (2005b): *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe.* Budapest: Typotex.
- Kövecses, Zoltán (2005c): *Metaphor in Culture: Universality and Variation.* Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614408>
- Kövecses, Zoltán (2009): Metaphor and poetic creativity: A cognitive linguistic account. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* Volume 1, No. 2, 181–196.
- Lakoff, George & Johnson, Mark (1980): *Metaphors we live by.* Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George & Johnson, Mark (1999): *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought.* New York: Basic Books.
- Lakoff, George & Turner, Mark (1989): *More than cool reason. A field guide to poetic metaphor.* Chicago: The University of Chicago Press.
<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226470986.001.0001>
- Melion, Walter S. & Ramakers, Bart A. M. (eds.) (2016): *Personification. Embodying Meaning and Emotion.* Leiden & Boston: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004310438>
- Molnár Zoltán (1975): Krúdy megszemélyesítései. *Magyar Nyelvjárások* 21, 111–129.
- Pethő József (2004): *A halmozás alakzata.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pethő József (2011): Krúdy Nyírség-képei. A fogalmi integráció stílus- és jelentésképző szerepe. *Magyar Nyelv* 107, 39–50.
- Pethő József (2012): A figura–alap viszony és a stílus. In: Tátrai Szilárd & Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok.* Budapest: ELTE, 73–96.
- Pethő József (2020): A funkcionális kognitív nyelvtan és a stíluselemzés. In: Simon Gábor & Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 397–416.
- Rónay György (1947): Az idő forradalma. Fejezet a modern magyar irodalom életrajzából. *Magyarok* 6, 418–430.
- Sájter Laura (2008): Megszemélyesítés. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon.* Budapest: Tinta Könyvkiadó, 380–386.
- Sandig, Barbara (2006): *Textstilistik des Deutschen.* Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Simon Gábor (2014): *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Simon Gábor (2016): *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Simon Gábor (2018): A megszemélyesítés szemantikai sémái József Attila leíró költeményeiben. *Magyar Nyelvőr* 142, 328–354.
- Steen, Gerard J. (2007): *Finding Metaphor in Grammar and Usage. A Methodological Analysis of Theory and Research.* Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Stockwell, Peter (2002): *Cognitive poetics. An introduction.* London & New York: Routledge.
- Stockwell, Peter (2009): *Texture. A cognitive aesthetics of reading.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Szathmári István (1985): A szó jelentésének stilisztikai vizsgálata. In: Fábrián Pál, Szathmári István & Terestyéni Ferenc: *A magyar stilisztika vázlat.* Budapest: Tankönyvkiadó, 65–148.
- Szelid Veronika & Kövecses Zoltán (2018): Metaforauniverzálék a költészetben. *Magyar Nyelvőr*, 142, 452–478.

Pethő József:
A Krúdy-próza megszemélyesítő metaforái
Argumentum 17 (2021), 782-794
Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/41

- Szikszainé Nagy Irma (2007): *Magyar stilisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2003): A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. Történeti tipológiai vázlat. In: Bednatics Gábor, Bengi László, Kulcsár Szabó Ernő & Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Hang és szöveg*. Budapest: Osiris Kiadó, 26–61.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2011): *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Zlinszky Aladár (1914/1961): Stilisztika és verstan. In: Szathmári István: *A magyar stilisztika útja*. Budapest: Gondolat Kiadó, 137–213.
- Zlinszky Aladár (1928): Néhány stilisztikai fogalom értelmezése. *Magyar Nyelv* 24, 73–82.

Pethő József
Miskolci Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
H-3515 Miskolc, Egyetemváros
bolpetjo@uni-miskolc.hu